UOT 94(479.24); UOT 930.2

SAMİRƏ RƏHİMOVA
AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun dissertantı
samire.rahimova@gmail.com

XIX ƏSRİN İLK SÜLSÜNDƏ QARABAĞ ƏHALİSİNİN ETNİK MƏNZƏRƏSİNƏ DAİR (QAFQAZ ARXEOQRAFİYA KOMİSSİYASI AKTLARININ MATERİALLARINDA)

Məqalədə Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktlarının ilk yeddi cildinin materialları əsasında XIX əsrin ilk sülsündə Qarabağın etnik mənzərəsi tədqiq olunur. QAKA-nın I-VII cildlərinin XIX əsrin ilk qərinəsində keçmiş Qarabağ xanlığının əhalisinə dair 1804-1830-cu illəri əhatə edən məlumatlarının tədqiqi Qarabağın rus işğalı dövründə etnik vəziyyətinin zamanla necə dəyişməsi ilə bağlı tam təsəvvür formalaşdırır. Məlum olur ki, Qarabağın xristian məliklərinin ərazisində erməni kimi təqdim edilən alban əhalisi ilə yanaşı tatar kimi təqdim edilən müsəlman əhali də var idi. Bütövlükdə isə Qarabağda qeydə alınan 12.000 ailədən, yəni təxminən 60.000 nəfər əhalidən cəmi 2500 nəfəri xristian idi və bu məlumat QAKA-nın 4-cü cildində öz əksini tapır. Digər tərəfdən isə 1805-ci ildən etibarən Qarabağa "daha etibarlı təbəə" kimi ermənilərin məskunlaşırılması faktı QAKA-nın tədqiq olunan cildlərində verilən sənədlərdə öz təsdiqin tapır. Xüsusilə də Rusiya ilə Qacarlar İranı arasında müharibə zamanı Qarabağdan yerli əhalinin Qacarlar İranına köçürülməsi və qaçmasının kütləvi xarakter alması Qarabağın etnik mənzərəsinin dəyişməsinə ciddi təsir göstərmişdir.

Açar sözlər: Qarabağ xanlığı, Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının aktları, Rusiya İmperiyası, xristian məliklər, köçürülmə.

Giriş. XIX əsrin ilk qərinəsində Rusiya imperiyası tərəfindən Azərbaycanın şimal xanlıqlarının işğalının başa çatdırılmasından sonra rus hakim dairələrinin təşəbbüsü ilə tərtib olunan müxtəlif toplular, kameral təsvirlər və Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktları (bundan sonra - QAKA) mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu mənbələrdəki materiallar bir sıra hallarda qüsurlu olsa da Qafqaz xalqlarının tarixi ilə bağlı müxtəlif məlumatların əldə edilməsində əvəzsizdir.

Adolf Petroviç Berjenin (1828-1886) redaktorluğu ilə nəşrə hazırlanmış 12 cildlik QAKA-da Qafqaz xalqlarının tarixi ilə bağlı çoxsaylı məlumatlar əldə etmək mümkündür. Həmin məlumatlara ərəb salnamələri, fərmanlar və digər sənədlər, XIV-XIX əsrin I yarısına aid türk, ərəb, fars, gürcü, erməni dillərində olan sənədlər rus dilinə tərcüməsi ilə birgə, o cümlədən də yerli xan və sultanlara aid sənədlər daxildir. Hər bir cild bu və ya digər Qafqaz canişininin hakimiyyəti dövrünə aid sənədləri də özündə əks etdirir [8, s.154].

XIX əsrin I yarısında Qarabağ əhalisinin etnik tərkibinin öyrənilməsində QAKA-nın materialları mühüm mənbə rolu oynayır. Belə ki, bu mənbədə Qarabağ xanlığının həm müsəlman, həm də xristian əhalisi barədə verilən məlumatlarda müəyyən yanlışlıqlar və təhriflər olsa da, bütövlükdə tədqiq etməyə çalışdığımız XIX əsrin I qərinəsində üçün Qarabağ əhalisinin etnik mənzərəsi, əhali yerdəyişmələri, əhali köçləri və onların səbəbləri barədə QAKA-nın materiallarından maraqlı və əhəmiyyətli məlumatlar əldə etmək mümkündür.

QAKA-nın I-III cildinin materialları əsasında Qarabağın etnik mənzərəsinin tədqiqi. "Gürcüstan çar XII Georginin dövründə" başlıqlı aktların I cildinin II bölməsində 34 saylı "Kovalenskinin Gürcüstan haqqında qeydi" adlı sənəddə [9, s.120-121] Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Qarabağın xristian məlikləri "erməni məlikləri" kimi təqdim edilir və onların əski zamanlardan müstəqil olması barədə məlumat verilir [9, s.120]. Lakin, nə məliklər erməni idi, nə də qədimdən bəri müstəqil məlikliklərdən söhbət gedə bilərdi. Qeyd edək ki, XIX əsrin əvvəllərində Qarabağ xanlığında yaşayan təxminən 22500 ailədən 17000 nəfərdən çoxunu Azərbaycan türkləri təşkil edirdi [4, s. 125; 6, s.112]. Qarabağ əhalisinin digər bölgələrə köç etməsi ilə bağlı Gürcüstanın 5 qəzaya (3-ü Kartlidə - Lori, Qori, Duşet, 2-i Kaxetiyada olmaqla – Telavi və Sığnaq) bölünməsi ilə bağlı 575 saylı sənədə daxil olan cədvəldə təqdim edilən məlumatlar diqqəti cəlb edir. Cədvəldə Qarabağdan gələrək Borçalıda məskunlaşan Mamay, Qullar (Qullari), Eyvazalı (Akvazalo), Fəxralu (Paxralo),

Sadaxlu (Sadaklu) kimi kəndlər və b. sadalanır. Əlavə olaraq da Qarabağ məliklərindən Məlik Abovun təbəəsi olan erməni və tatarlardan (türklərdən) ibarət əhalinin Bolnisi kəndində, Şulaverin Şinixi, Disiqi, Uzunlar kəndlərində məskunlaşması barədə məlumat verilir [9, s.463].

Knyaz Sisianovun Rusiya imperatoruna 1804-cü il 30 dekabr tarixli raportunda da [10, s.621-624] Qarabağın xristian əhalisi ilə bağlı təhriflərlə dolu məlumatlar verilir. Həmin raportda qeyd olunur: "80 yaşlı qoca - İbrahim xanın Ağa Məhəmməd xanın yürüşünə qədər 5 nüfuzlu məlik tərəfindən idarə olunan 60.000 ev Qarabağ ermənisi vardı, indi isə 4000 evdən çox..." [10, s.623]. Xatırladaq ki, 1823-cü ildə Qarabağ xanlığının ləğv edilməsindən bir il sonra həyata keçirilən siyahıyaalmada Qarabağ əyalətində cəmi 18.563 ailə qeydə alınmışdı, onlardan da beş məlikliyin payına yalnız 1559 ailə və ya bütün ailələrin 8,4 faizi düşürdü [6, s.27; 17, s.220-235, 242-245, 310-337; 18]. Daha dəqiq ifadə etsək, Qarabağ əyalətinin təsvirinə görə Talış mahalında 215, Xaçın mahalında 230, Çiləbört mahalında 201, Vərəndə mahalında 625, Dizax mahalında 288 ailə olmaqla cəmi 1559 ailə var idi. Bu ailələrin də hamısı erməni deyildi. Erməni kəndi kimi qələmə verilməyən kəndlərdə 239 ailə yaşayırdı. Qeyd edək ki, xristian albanlar da erməni kəndi kimi qeydə alınmışdı. Verilən məlumatdan məlum olur ki, hətta ermənilərin kompakt şəkildə yaşadığı vurğulanan xristian məlikliklərin belə əhali tamamilə erməni deyildi [17, s.220-235, 242-245, 310-337]. Həmçinin bir qədər əvvəlki dövrlərə nəzər salsaq görərik ki, 1727-ci il tarixli "Müfəssəl dəftər"ə görə, Gəncə-Qarabağ əyaləti üzrə qeydə alınmış 121.975 nəfərdən 80,340 nəfəri (65,9%) türk-müsəlman, 37.885 nəfəri (31%) xristianlar və 3.750 nəfəri (3,1%) isə kürdlər olmuşdu [1, s.17]. Bu xristianların hamısı da sadəcə Qarabağ xanlığına şamil edilə bilməz. I Pyotrun yürüşü ərəfəsində erməni liderləri tərəfindən xüsusi olaraq hazırlanmış bu məktublarda digər məktublarla bağlı qeyd etdiyimiz kimi, rus çarını işğalçı yürüşə həvəsləndirmək üçün Qarabağda yaşayan xristianların hərbi qüvvələrinin sayı ifrat dərəcədə şişirdilmişdir. Bu amili gözəl bilən çar Rusiyası da istənilən halda etnik baxımdan Qarabağda hər hansı bir çəkisi olmayan erməniləri bacardıqca bu ərazidə məskunlaşdırmağa çalışırdı. Məsələn, P.D.Sisianov 1805-ci il mayın 22-də, 19 saylı raportunda yazırdı: "Qarabağ özünün coğrafi mövqeyinə görə Azərbaycanın, eləcə də İranın qapısı hesab edilir, buna görə də onu itaətdə saxlamalı və burada mövqeyimizi möhkəmlətməyə daha çox cəhd göstərməliyik" [10, s.703]. Belə bir məqsəd tezliklə həyata keçirildi. 1805-ci il mayın 14-də Qarabağ xanı İbrahim xanla general Sisianov arasında müqavilə imzalandı [10, s.704-705]. Qarabağ xanlığı Rusiyanın tərkibinə daxil olan kimi P.D.Sisianov dərhal Qarabağda çarizmin mövqeyini möhəmlətmək üçün Cənubi Qafqazın digər əyalətlərindən ermənilər bura köçürməyə başladı. 1823-cü ildə Şuşada qeydə alınmış 1532 ailədən, 1111-ni türk, 421-ni erməni ailəsi təşkil etmişdi [3, s.16; 5, s.20].

QAKA-nın III cildində "Erməni ruhaniliyi" adlı II bölmədə Qarabağ əhalisinin etnik tarixi ilə bağlı kifayət qədər saxtalaşdırılmalara yol verilir. Belə ki, 148-155 saylı sənədlərdə Qarabağın alban əhalisi erməni kimi təqdim olunur. Bunun üçün alban patriarxı İsrailin qraf Qudoviçə məktubuna baxmaq yetərlidir. 19 avqust 1806-cı il tarixli məktubda Qarabağın xristian əhalisi, eləcə də albanlar erməni kimi təqdim olunur [11, s. 79-80]. Hətta yerli xristian əhalinin rus çarına olan arzu-istəkləri "erməni xalqının istəyi" kimi təqdim olunur.

QAKA-nın IV-VII cildinin materialları əsasında Qarabağın etnik mənzərəsinin tədqiqi. QAKA-nın IV cildinin "Statistik və digər məlumatlar" adlanan 16-cı bölməsində 1447 saylı sənəddə Qarabağ xanlığının əhali sayı barədə məlumat əldə edirik. Mehdiqulu xanın idarə etdiyi Qarabağ xanlığında əhali sayı 12.000 ailə, təxminən 60 min nəfər olaraq qeyd olunur [12, s.953]. Bu əhalidən 2500-ü xristian, yəni erməni kimi qələmə verilir. Qalanları isə tatarlar, yəni Azərbaycan türkləri kimi təqdim olunur [12, s.38-39]. Eyni cildə daxil edilmiş 1054-1055 saylı sənədlərdə Qarabağ istiqamətində Qaradağ xanlığının qarətçilik planları, Qarabağ xanlığının üzərinə düşən öhdəliklər ətraflı şərh edilir [12, s.682-683]. Hətta belə qarətçilik yürüşləri zamanı Qarabağın 3 kəndinin – Bayandur, Xəznəvar və Xanazan kəndlərinin nəinki qarət edildiyi, hətta kəndin bütün əhalisinin belə Qacarlar İranına aparılması qeyd olunur [12, s.572]. Yaxud da 1134 saylı sənəddə general mayor Nebolsin general Tormasova ünvanladığı 18 sentyabr 1810-cu il tarixli raportda yazır ki, Qacar qoşunları "İbrahim xan Qacar, Həşim xan, Fəzi bəy və Səlimin rəhbərliyi altında 11-12 sentyabr tarixlərində 6000 nəfərlik qoşunla Qarabağ mülklərinə basqın edərək Kür çayın boyunca Tərtər yaxınlığında, Xaçında və digər yerlərdə çapaul həyata keçirərək köçəri aulları və sakinlərin əmlakını qarət etmiş, xeyli sayda müx-

təlif növ mal-qara aparmışdılar. Cəbrayıllılar və digər Qarabağlılar onları Xanaşinə doğru qovub əllərindən bir qədər qoyunları ala bilsələr də persiyalıların saylarının çox olmasına görə onları az sayla təqib edə bilməmişdilər" [12, s.741]. Həmin sənəddə həm də qeyd olunur ki, qarət edilən mallar qədər də yerli sakin öldürülmüş, yaralanmış və əsir alınmışdır. Hadisə baş verən ərəfədə Mehdiqulu xan Qarakilsədə idi [12, s.741]. Bu hadisənin yekununda polkovnik Aspevin məlumatına görə, Qarabağ xanlığına aid Mehdiqulu xanın sahib olduğu 94 at, 9 eşşək, 1045 iribuynuzlu mal-qara, 13.312 qoyun; Cəfərqulu ağanın sahib olduğu 20 at, 430 iribuynuzlu mal-qara, 10.725 qoyun; Xanlar ağanın sahib olduğu 110 at, 1314 iribuynuzlu mal-qara qarət edilmişdir. Nəticədə Qarabağ xanlığına aid 22 at, 9 eşşək, 2789 iribuynuzlu mal-qara, 24.037 qoyun, Mehdiqulu xanın müxtəlif aullarından 17 nəfər kişi və digər müxtəlif növ əmlak qarət edilmişdir [12, s.742].

Ümumiyyətlə Qacarlarla müharibənin gedişində Tormasov tabeliyində olan Azərbaycan xanlıqlarından, o cümlədən də Qarabağ xanlığından ehtiyat üçün 1000 nəfərlik süvari dəstələr tələb edir. Bu barədə QAKA-nın IV cildindəki 1061-1063 saylı sənədlərdən məlumat əldə edirik [12, s.688-690]. General Tormasov ehtiyac duyulduqca Qarabağ xanlığından Qacarlarla müharibənin gedişindən əlavə olaraq Kotlyarevskinin polkuna 250 nəfərlik ən yaxşı süvarilərdən ibarət dəstə də göndərməyi tələb etmişdir [12, s.553]. Lakin istənilən halda rus zabitləri Qarabağ xanına etimad etmirdi və onun Qacarların Qarabağa yürüşü zamanı xəyanət edəcəyindən ehtiyat etdiyini məktublarında ifadə edirdilər [12, s.553]. Gəncə (mənbədə Yelizavetpol) ilə bağlı paraqrafda general Tormasov polkovnik Aspevə 22 aprel, 1809-cu il tarixli müraciətində vaxtı ilə Gəncə və Tiflis qəzalarından qaçan Qarabağ tatarları və ermənilərin əvvəlki yerlərinə qaytarılması ilə bağlı müəyyən məlumatlar verilir və bu işdə lazımi nəticənin alınmadığı bildirilir [12, s.489]. Hətta vaxtı ilə podpolkovnik, Vərəndə məliyi Cümşüd Şah Nazarovun imperatordan Gürcüstana köçüb məskunlaşmaqla bağlı fərmana yenidən baxılması məsələsi gündəmə gətirilir. 704 saylı sənəddə əsas olaraq bildirilir ki, vaxtı ilə Qarabağ rusların himayəsində deyildi, artıq Qarabağ rusların himayəsində olduğuna görə Məlik Cümşüdün yenidən öz təbəələri ilə Qarabağda olması daha məqsədəuyğun hesab edilə bilər [12, s.492-493].

General Rtişşevin 1813-cü il 17 mart tarixli raportunda isə Qarabağın Qacar qoşunları tərəfindən dağıntılara məruz qalması zamanı general-leytenant markiz Pauluççinin öz mülkündə Qarabağ sakinlərindən 800 ailəyə sığınacaq verməsi, təxminən 1 il ərzində onların hər cür tələbatını qarşılaması, Rtişşevin təklifindən sonra onları Qarabağda əvvəlki yerlərinə qaytarması barədə məlumat verilir [13, s.552]. General Rtişşevin general leytenant Kotlyarevskiyə 1813-cü il, 4 fevral tarixli məktubu Qarabağ üçün daha acınacaqlı idi. Belə ki, əhalisi aclığa, dağıntılara məhkum edilmiş Qarabağ xanlığının "bu il əsirlikdən azad edilən ailələri ən tez bir zamanda Rusiyaya öz sədaqətlərini və səylərini sübut etmək üçün xəzinəyə vergi verməli idilər" [13, s.600].

QAKA-nın V cildinin ikinci hissəsində də Qarabağın əhalisi ilə bağlı müəyyən məlumatlar əldə etmək mümkündür. V cildin "Zaqafqaziyanın müsəlman əyalətləri və mülkləri" adlı 9-cu bölmənin "İ" başlıqlı paraqrafı Qarabağa həsr olunub [13, s.575-589]. Bu hissədə 1812-ci il 26 may tarixindən – 1816-ci il 28 iyun tarixinə qədər olan sənədlər öz əksini tapıb. Belə sənədlərdən birində - 696 saylı sənəddə Qarabağ xanlığında yaşayan əhalinin sayı haqqında məlumatlar öz əksini tapmışdır. General mayor Kotlyarevskinin general Rtişşevə göndərdiyi 30 sentyabr 1812-ci il 672 №-li raportda qeyd olunur ki, Qarabağ Rusiya təbəəliyinə keçərkən Kotlyarevskinin keçirdiyi sorğuya əsasən 1805-ci ildə Qarabağda 10.000 ailə yaşamışdır. Həmin raportda bildirilir ki, polkovnik Aseyevin 1808-ci ildə general – feldmarşal Qudoviçə göndərdiyi cədvəldə Qarabağ xanlığı ərazisində 7.474 ailənin yaşadığı qeyd edilmişdir [13, s.579]. Bu məlumatdan qısa müddətdə Qarabağ xanlığının əhalisinin 2526 ailə azaldığı məlum olur. Kotlyarevskinin yuxarıda adı çəkilən məlumatında müxtəlif illərdə Qacarlar dövləti tərəfindən aparılan və Qarabağ xanlığından qaçan ailələrin sayı da göstərilmişdir [4, s.126]. Qarabağa həsr edilən paraqrafda Kotlyarevski ilə Rtişşev arasındakı Qarabağda vəziyyətə dair qarşılıqlı məktublaşmalar da [13, s.577-580] mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kotlyarevskinin Rtişşevə ünvanlanan 1812-ci il 5 iyun tarixli məktubundan məlum olur ki, Qarabağda əhali sayı 5 min ailəyə qədər azalmış, əgər belə davam edərsə, əhali vergilərə verə biləcək gücdə olmasa 3-5 ilə Qarabağda əhali qalmayacağı bildirilir [13, s.577]. Əvəzində Mehdiqulu xanın dəfələrlə Qarabağda vergiləri yumşaltmaqla bağlı təklifi müsbət həllini tapmır və Qafqaza gələn hər yeni rus komandanı əksinə qarşı tərəfdən – yəni Qarabağ xanından bu barədə anlayış gözləyir [13, s.578].

Nəticə etibarı ilə 5-ci cilddəki 696 saylı sənəddən də məlum olduğu kimi Rusiya ilə Qacarlar İranı arasında müharibə zamanı Qarabağdan əhalinin Qacarlar İranına köçürülməsi və qaçması kütləvi xarakter almışdı. Rus ordusunun Qarabağ dəstəsinin rəisi Kotlyarevski yazırdı ki, Qarabağ xanlığı 1805-ci ildə Rusiyanın hakimiyyəti altına keçdiyi vaxt burada 10 min ailə, 1808-ci ildə tərtib edilmiş cədvələ görə isə 7474 ailə yaşayırdı. Aparılan hesablamalara görə 1806-cı ildə bu ailələrdən 367-si, 1809-cu ildə 323-ü, 1810-cu ildə 276-sı, 1811-ci ildə 274-ü, 1812-ci ildə isə 977-si Qacarlar İranına köçürülmüşdü. Bundan əlavə, xanlıqda yaşayan daha 2628 ailə öz yaşayış yerlərindən qaçaraq dağlarda gizlənirdilər [13, s.579]. Deməli xanlıqda cəmi 5 min ailə qalmışdı. Ancaq polkovnik Aspevin məlumatına görə cəmi 3080 ailə qalmışdı. Çünki xeyli adam da digər xanlıqlara [təkcə Şəki xanlığına 1000 ailə] qaçmışdı [13, s.579].

QAKA-nın VI cildinin I hissəsində Qarabağa həsr edilmiş xüsusi paraqrafda [14, s.834-871] general Yermolov polkovnik Ladinskiyə məktubunda Əbülfəth xan tərəfindən Qarabağın müxtəlif yerlərindən toplanmış 4000 ailə barədə məlumat verir. Yermolov həm də yazır ki, "əgər Əbülfət xan himayəsində olan ailələrlə birgə Qarabağın digər yerlərində məskunlaşmağa razı olsaydı, ... mən (Yermolov – S.R.) onu Rusiyanın himayəsi və təbəəliyinə qəbul etməyə məmnuniyyətlə razıyam... ailələrə də 4 il hər cür öhdəliklərdən azad olmaq imtiyazı veriləcəkdi". Digər tərəfdən də məktub da qeyd edir ki, bir zamanlar Qarabağın mülkü olan Qafan, Güney, Çuğundur və Mehri qəzalarından 4000 nəfərlik ailə ruslar tərəfindən qəbul edilərək Qarabağın başqa ərazilərində məskunlaşdırılacaqdı [14, s.834].

Qarabağda ermənilərin daha geniş miqyasda məskunlaşdırılması ilə bağlı QAKA-nın VII cildində daha geniş məlumatlara təsadüf edirik. Məlum olduğu kimi 1828-ci il 10 fevral tarixində Rusiya imperiyası ilə Qacarlar İranı arasında Təbriz yaxınlığındakı Türkmənçay kəndində imzalanan Türkmənçay müqaviləsi ermənilərin daha rahat şəkildə Azərbaycan torpaqlarında, xüsusilə də Qarabağda məskunlaşdırılması əlverişli şərait yaratdı. Çünki bu müqavilənin XV maddəsinə əsasən ermənilərin kütləvi şəkildə Azərbaycana köçürülməsi rəsmiləşdirildi. Həmin maddəyə görə şah öhdəlik alırdı ki, o ölkədə yaşayan məmur və sakinlərə bugündən başlayaraq, öz ailəsi ilə birgə İran vilayətindən Rusiyaya sərbəst hərəkət etmək, hökumət və yerl irəisliyin heç bir maneəçiliyi olmadan onların satılıq malına və ya əmlakına, əşyalarına hər hansı gömrük və vergi qoyulmadan daşınan əmlakını aparmaq və satmaq üçün bir il vaxt verilirdi. Daşınmaz əmlakın satılması və ya onun barəsində öz xoşuna sərəncam üçün beşillik müddət müəyyənləşdirilirdi [3, s.16]. Türkmənçay müqaviləsinin imzalanmasından 3-4 gün keçəndən sonra artıq fevral ayının 14-də polkovnik Lazarevin general Paskeviçə raport göndərir. Bu raport QAKA-nın VII cildində 553 saylı sənəddə öz əksini tapmışdır. Həmin sənədin əvvəlində ilk öncə belə qeyd olunur: "Rus qoşunları Persiya sərhədlərinə daxil olarkən ermənilər tərəfindən həmvətənləri kimi qarşılandı. Bu xalq silahımızın uğurlarında mümkün olan hər şeyi etdi və nəhayət dəfələrlə mərhəmətli böyük İmperator Əlahəzrətlərinin daimi idarəçiliyində qalmaq istədiklərinə dair ən səmimi istəklərini göstərdi" [15, s.595]. Həmin sənəddə daha sonra qeyd olunur ki, ermənilər indi evlərini qoyub Rusiya tərəfə köçmək istəyirlər. Ermənilərin sürətlə və rahat köçürülməsi üçün Lazarev raportunda aşağıdakı təklifləri irəli sürürdü: "1) Köçmək arzusunda olan ermənilərin köçürülmə işlərin rəhbərlik etmək üçün mənə yazılı təlimat verəsiniz. Həmin sənəddə sülh müqaviləsinin köçürülənlərlə barədə maddələri izah edilməlidir, onlara ayrılacaq xüsusi dövlət müavinəti, bir il ərzində hər cür öhdəliklərdən azad edilmələri göstərilməlidir; 2) Köçürmə işlərinə rəhbərlik etmək üçün erməni dilini bilən lazımi qədər zabitlər təyin etmək məsələsi ixtiyarıma verilsin; 3) İqlim şəraitinə görə köçürmə işlərinin ləngiyəcəyi yerlərdə rus ordusu dayanıb gözləsin və ordu köçənləri müşayiət etsin; 4) Kasıb köçkünləri üçün xəzinədən vəsait ayrılsın, əgər onlara məxsus mal-qara üçün yetərli qida olmazsa, yemlə təmiin olunsunlar, əgər onların özləri ilə gətirə biləməyəcəyi taxıl və ya unu varsa xəzinəyə qəbul edilməli və onlara məskunlaşacağı yerdə natura formasında və ya pulla geri qaytarılsın" [15, s.595]. Çar Rusiyasının ermənilərə bu cür diqqət və qayğısının əsl səbəbini yaxşı bilən Qacar hökuməti Rusiya ilə formalaşdırılmış yeni sərhədlər boyu ermənilərin kütləvi şəkildə məskunlaşdırılmasından narahat idilər. Məhz bu səbəbdən də Abbas Mirzə ermənilərə köçmədikləri halda 6 il müddətinə vergilərdən azad ediləcəkləri ilə bağlı vəd verirdilər. Bu barədə polkovnik Lazarevin qraf Paskeviçə 1may 1828-ci il tarixli raportundan ətraflı məlumat alırıq. Həmin raportdan da görünür ki, Qacarların ermənilərə təklifi nə qədər cəlbedici olsa da, artıq

çox gec idi [15, s.619-620]. Türkmənçay müqaviləsinə görə rus qoşunlarının geri çəkilməsi 8 mart tarixindən başlayaraq Marağadan başlandığı üçün ilk növbədə orada yaşayan ermənilər Azərbaycana köçürüldü. 9 martdda isə ruslar Təbrizi tərk etdilər. Həmin il may ayının 9-da Paskeviçə ünvanlanan məruzəsində Lazarev qeyd edirdi ki, artıq 4500 erməni ailəsi köçürülərək Araz çayının Qacarlar İranı tərəfindəki sahilinə gətirilmişdir [15, s.624]. Bu barədə toplunun 7-ci cildindəki 362 saylı sənəddə ətraflı məlumat alırıq. Məlum olur ki, Lazarev bu köçürülənləri Qarabağ xanlığının ərazisinə yola salmış Səlmas və Qəzvin xanlıqları ərazisindən köçürülən ermənilər isə Marağadan köçürülən dəstələrə qoşulmuşdu. Hətta, 1978-ci ildə Qarabağ ermənləri özlərinin Qacarlar dövlətindən köçürülmələrinin 150 illiyini bayram etmiş, bu münasibətlə Ağdərə rayonunun Marquşevan kəndində bir xatirə abidəsi də inşa etmişdilər. 1988-ci ildə isə ermənilərn Qarabağa gəlmə etnos olduğunu sübut edən bu abidə ermənilərin özü tərəfindən də dağıdılmışdır [2, s.28]. Ümumiyyətlə, Azərbaycana, o cümlədən də Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinə köçürülən ermənilər 1828-ci il ilin aprel-may aylarında təkcə Cənubi Azərbaycandan (Marağa, Təriz, Xoy, Salmas və Urmiyaadan) deyil, həm də İran Kürdüstanından köçürülmüşdü [3, s.27-28]. QAKA-nın VII cildində rastlaşdığımız maraqlı məqamlardan biri ilə "ermənilərin İrandan bizim vilayətlərə köçürülməsi haqqında qeydlər" başlıqlı 618 saylı sənəddə rastlaşırıq [3, s.31-32; 15, s.642-644]. Həmin sənəddə qeyd olunur ki, ermənilərin mülkədar torpaqlarında yerləşdirilməsi, onların müsəlmanların yerini dar etməsi bir yana, hələ üstəlik onlara güzəştlər də verildi. Halbuki, ziyan çəkən tərəf müsəlmanlar idi. Çünki ermənilərin köçürülməsi zamanı müsəlman ailələrin əksəriyyəti yaylaqda idi və gəlmə ermənilərin onlarınn evlərində yerləşdirilməsindən xəbərləri belə yox idi.

Toplunun VII cildində rus zabiti Zubarevin Qarabağ əyaləti haqqında qraf Paskeviçə ünvanladığı 1830-cu il 20 aprel tarixli raportu da maraq doğurur. Bu raportda diqqəti çəkən məqam sözsüz ki, guya Mehdiqulu xan Cavanşir tərəfindən Qacarlar dövlətinə sığınmazdan öncə "müsəlman əyalətlərini idarə edən general Mədətova, onun qohumlarına – Petros bəyə və mayor Mədətova 1500 tüstü və ya hər iki cinsdən 12000 nəfər tatar və erməni" [15, s.460] təbəəsini hədiyyə etməsidir. Bu məqama aydınlıq gətirən Zubarev yazır ki, Qarabağda hansı kəndin kimin mülkü olması və xanların gəliri məsələsinə aydınlıq gətirilərkən rus hökumətinin məlumatsızlığından istifadə edən bəylər, Mədətovu örnək alaraq ayrı-ayrı kəndləri öz şəxsi mülkü kimi göstərirdilər. Qarabağı təsvir edən rus zabitləri də onların sübutlarına baxmadan onların sözünə əsaslanaraq ayrı-ayrı kəndləri onların adına yazırdılar. Hətta vəziyyət o həddə gəlib çatmışdı ki, Qarabağın hərbi dairə rəisləri və komendatları özlərini əsl tamhüquqlu hakim kimi apararaq kəndləri sadəcə bəylər arasında deyil, hətta öz sevimliləri olan tərcüməçilər, yasaullar, tacilər və digər şəxslər arasında bölüşdürürdülər [15, s.460]. Bu cür problemin həll üçün Zubarev təklif edirdi ki, Şuşada xüsusi kömitə təşkil edilsin və ilk növbədə hər özünü bəy adlandırılanların bəy olub olmadığını yoxlasın, ikincisi Qarabağda 5000 tüstüdən çox olan maafların, və ya hər cür vergi və öhdəliklərdən azad edilən insanların hüquqlarına baxsın, üçüncüsü isə bəylərin mülkə dair sənədlərini yoxlasın [15, s.461]. Zubarevin raportunda Qarabağa köçürülən Marağa ermənilərinin vəziyyəti barədə də məlumat verir və onlardan 3 ay ərzində 1012 nəfərin xəstəlikdən ölməsini qeyd edir. Çar hökumətinin idarəçilik siyasətinə uyğun olaraq Zubarev ermənləri raportunda əzabkeş xalq kimi təqdim edərək yazır ki, "onların vəziyyətindən istifadə edən köçəri tatarlar onların bütün əmlakını və iribuynuzlu mal-qarasını qarət etmişdilər" [15, s.461]. Bu da azmış kimi Zubarev raportunda Qarabağın türk bəylərininin kəndlilərə, xüsusilə də ermənilərə qarşı qəddar rəftar etməsini qeyd edir, hətta bunu Asiya vəhşiliyi kimi xarakterizə edir. Buna sübut kimi Zubarev general-adyutant Strekalova 10 iyun, 1830-ci il tarixli raportunda da Qarabağa köçürülmüş erməni əhalisi haqda yazırdı: "məskunlaşdırılan ermənilər burada tatar naiblərindən və yerli rəhbərlik tərəfindən zülmə məruz qalırlar. Əgər kasıblardan kimsə Şuşaya xahişlə gəlirsə, onu döyməklə qarşılıq verirdilər" [15, s.464]. Qarabağda xristian əhalinin say dinamikasındakı artıma nəzər saldıqda bütün bunların yalan məlumat olduğu üzə çıxır. Belə ki, əgər Qarabağda ermənləşmiş alban və erməni əhalisinin sayı 1823-cü ildə 4528 ailə idisə, çar Rusiyasının köçürmə siyasəti nəticəsində 1832-ci ildə bu ailələrin sayı 6491-ə yüksəlmişdi [4, s.130]. Qarabağ məliklərinin əhalisinin erməni mənşəli olmaması ilə bağlı qafqazşünas Veliçkonun fikirlərini də xatırlamaq lazımdır. Müəllif XX əsrin əvvəllərində yazırdı ki, "tərkibinə həm indiki Yelizavetpol quberniyası, həm Tiflis quberniyası, həm də Dağıstanın bir hissəsi daxil olan diyar ermənilərdən xristianlığı qəbul edən, lakin erməni

mənşəli olmayan xalqların məskənidir. XIX əsrin əvvəllərinə qədər Üçmiədzin katolikosu ilə rəqabət aparan, bəzən də tamamilə ondan asılı olmayan ayrıca Ağvan, yaxud Gəncəsər katolikosu da mövcud idi. Vaxtilə Ağvan katolikosunun dindarları olmuş xristianlar indi erməni hesab edilir və onların qarışıq xasiyyətlərini götürüblər" [7, s.80; 16, s.66].

Nəticə. QAKA-nın I-VII cildlərində XIX əsrin I qərinəsində Qarabağ bölgəsi əhalisinin tarixi demoqrafiyası ilə bağlı kifayət qədər maraqlı məlumatlar vardır. Xüsusilə də Rusiya imperiyasının maraqlarına xidmət edən, hər fürsətdə separatçı fəaliyyətlə məşğul olaraq Qarabağ xanlığının diqqətini əsas düşmənə yönəltməkdən yayındıran xristian məliklər barədə mühüm məlumatlar izləmək mümkündür. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, sənədlərdə Qarabağ əhalisinin etnik tarixi ilə bağlı kifayət qədər saxtalaşdırılmalara yol verilmişdir. Qarabağın xristian məliklərinin hamısı erməni kimi təqdim edilsə də aparılan tədqiqatın gedişində əldə edilən nəticələr, xüsusilə də məliklərin Rusiya imperiyasına ünvanladıqları məktublar bu fikri təkzib etməyə imkan verir. Ümumilikdə QAKA-nın I-VII cildlərinin XIX əsrin ilk qərinəsində keçmiş Qarabağ xanlığının əhalisinə dair 1804-1830-cu illəri əhatə edən məlumatlarının tədqiqi bölgənin tarixinə dair bir çox qaranlıq məsələləri aydınlaşdırmağa imkan verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri / Ön söz, tərcümə, qeyd və şərhlərin müəllifi H.Məmmədov (Qaramanlı). – Bakı: Şuşa, – 2000. – 576 s.
2. İrəvan xanlığı: Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi / elmi red. Y.M.Mahmudov; məsul red. G.C.Nəcəfli. – Bakı: CBS mətbəəsi, – 2010. – 618 s.
3. Mahmudov, Y.M., Nəcəfli, G.C. Ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsinin regional təhlükəsizlik üçün nəticələri / Y.M.Mahmudov, G.C.Nəcəfli. – Bakı: ATİB, – 2020. – 100 s.
4. Məmmədova, İ.M. XVIII-XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda əhalinin etnik tərkibi / İ.M.Məmmədova. – Bakı: İdeal-Print MMC, – 2021. – 328 s.
5. Mustafayev, Q.X. Qarabağ və Gəncə xanlıqları əhalisinin tarixi-demoqrafik tədqiqi: tarix üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. / – Bakı, 2008. – 24 s.
6. Mustafazadə, T.T. Qarabağ xanlığı / T.T.Mustafazadə. – Bakı: Sabah, – 2010. – 333 s.
7. Nəcəfli, G.C. Qarabağın xristian alban məlikləri // – Bakı: İpək yolu. Azərbaycan Universiteti, – 2021, Xüsusi buraxılış, – s. 73-82.
8. Rəhimova,S. Qarabağ xanlığının tarixi Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktlarında (I və II cilddəki materialların təsviri və təhlili) // – Bakı: "Geostrategiya" elmi-publisistik jurnal, – 2022. №6(66), – s. 154-158.
9. Акты, собранные Кавказской археографической комиссией [АКАК]: [12-х томах] / Под редакцией А.П. Берже. – Тифлис: Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, – т. 1. – 1866. – 827 с.
10. Акты, собранные Кавказской археографической комиссией [АКАК]: [12-х томах] / Под редакцией А.П. Берже. – Тифлис: Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, – т. 2. – 1868. – 1238 с.
11. Акты, собранные Кавказской археографической комиссией [АКАК]: [12-х томах] / Под редакцией А.П. Берже. – Тифлис: Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, – т. 3. – 1869. – 767 с.
12. Акты, собранные Кавказской археографической комиссией [АКАК]: [12-х томах] / Под редакцией А.П. Берже. – Тифлис: Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, – т. 4. – 1870. – 1019 с.
13. Акты, собранные Кавказской археографической комиссией [АКАК]: [12-х томах] / Под редакцией А.П. Берже. – Тифлис: Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, – т. 5. – 1873. – 1187 с.
14. Акты, собранные Кавказской археографической комиссией [АКАК]: [12-х томах] / Под редакцией А.П. Берже. – Тифлис: Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, – т. 6, ч.1. – 1874. – 957 с.

15. Акты, собранные Кавказской археографической комиссией [АКАК]: [12-х томах] / Под редакцией А.П. Берже. – Тифлис: Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, – т. 7. – 1878. – 1011 с.
16. Величко, В.Л. Кавказ: Русское дело и междуплеменные вопросы / В.Л.Величко. – Баку: Элм, – 1990. – 222 с.
17. Описание Карабагской провинции (составленное в 1823 году, по распоряжению главноуправлявщаго в Грузии Ермолова, действительным статским советником Могилевским и полковником Ермоловым П-м. – Тифлис: «В типографии управления наместника Кавказского», – 1866. – 425 с.
18. Описание Карабагской провинции (составленное в 1823 году, по распоряжению главноуправлявщаго в Грузии Ермолова, действительным статским советником Могилевским и полковником Ермоловым П-м. Тифлис: «В типографии управления наместника Кавказского», 1866 // Azərbaycan Respublikasının Dövlət Tarix Arxivi, Fond № 24, siyahı №1, iş №141.

САМИРА РАГИМОВА
Диссертант Института истории НАНА

ОБ ЭТНИЧЕСКОЙ КАРТИНЕ НАСЕЛЕНИЯ КАРАБАХА ПЕРВОЙ ТРЕТИ XIX ВЕКА (В АКТАХ, СОБРАННЫХ КАВКАЗСКОЙ АРХЕОГРАФИЧЕСКОЙ КОМИССИЕЙ)

В статье на основе материалов первых семи томов Актов Кавказской археографической комиссии рассматривается этническая картина Карабаха в первой трети XIX века. Изучение данных I-VII томов АКАК, охватывающих 1804-1830 годы, о населении бывшего Карабахского ханства в первой трети XIX века, формирует полную картину того, как менялась этническая ситуация Карабаха во время российской оккупации. Оказывается, на территории христианских меликств Карабаха вместе с албанским населением, представленным как армяне, проживало мусульманское население, представленное как татары. В целом из 12 тысяч зарегистрированных семей (около 60 тысяч человек) в Карабахе только 2500 человек были христианами, и эта информация отражена в 4-м томе АКАК. С другой стороны, тот факт, что армяне с 1805 года поселились в Карабахе как «более надежное население», подтверждается в документах, представленных в изученных томах АКАК. В частности, во время войны между Россией и Каджарским Ираном массовая миграция местного населения и бегство из Карабаха в Каджарский Иран серьезно повлияли на изменение этнической картины на Карабах.

Ключевые слова: Карабахское ханство, Акты собранные Кавказской археографической комиссии, Российская империя, христианские меликства, переселение.

SAMIRA RAHIMOVA
Dissertant of the Institute of History of the ANAS

ABOUT THE ETHNIC VIEW OF THE POPULATION OF KARABAKH IN THE FIRST THIRD OF THE 19TH CENTURY (IN THE ACTS COLLECTED BY THE CAUCASIAN ARCHAEOGRAPHIC COMMISSION)

The article examines the ethnic view of Garabagh in the first third of the 19th century based on the materials of the first seven volumes of the Acts of the Caucasian Archeographic Commission. The study of the data of volumes I-VII of ACAC covering the years 1804-1830 on the population of the former Garabagh Khanate in the first third of the 19th century forms a complete picture of how the ethnic situation of Garabagh changed over time during the Russian occupation. It turns out that in the territory of the Christian Melikdoms of Garabagh there was a Muslim population presented as Tatars along with the Albanian population presented as Armenians. As a whole, out of 12,000 re-

gistered families (approximately 60,000 people) in Karabakh, only 2,500 people were Christians, and this information is reflected in the 4th volume of ACAC. On the other hand, the fact that Armenians settled in Garabagh as "more reliable population" since 1805 is confirmed in the documents presented in the studied volumes of the ACAC. In particular, during the war between Russia and Qajar Iran, the migration of the local population and flight became massive from Garabagh to Qajar Iran had a serious effect on the change of the ethnic view of Garabagh.

Keywords: Garabagh Khanate, Acts collected by the Caucasian Archaeographic Commission, Russian Empire, Christian Melikdoms, resettlement.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 10 sentyabr 2023-cü il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 05 oktyabr 2023-cü il.
Rəyçilər: t..e.d. Güntəkin Nəcəfli, t.e.d. Qabil Əliyev.